

УДК : 316.42+304.444

Шкляревський Геннадій,

доктор філософії, почесний професор історії, Бард коледж, 5003 Annandale-on-Hudson, NY, США, тел.: 845-243-4030, shkliare@bard.edu

ORCID: 0000-0002-2310-5660

Шкляревский Геннадий,

доктор философии, почетный профессор истории, Бард колледж, 5003 Annandale-on-Hudson, NY, США, тел.: 845-243-4030, shkliare@bard.edu

ORCID: 0000-0002-2310-5660

Shkliarevsky Gennady,

Ph.D, Professor of History Emeritus, Bard College, 5003 Annandale-on-Hudson, NY USA, tel.: 845-243-4030, shkliare@bard.edu

ORCID: 0000-0002-2310-5660

DOI <https://doi.org/10.31618/vadnd.v1i14.124>

РОЗУМ, ВЛАДА ТА ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ПРОЕКТ

Анотація. Розглянуто проект емансипації (також відомий як проект Просвітництва або проект Модернізму). Мета проекту — звільнення суспільства від усіх форм домінування й емансипації людства. Він зародився у період Просвітництва і мав колосальний вплив на хід історичного розвитку як Європи, так і всього світу. Незважаючи на те, що людство вже кілька століть намагається здійснити мету проекту емансипації людства, до цих пір вона залишається недосяжною. Чому? У пошуках відповіді проаналізуємо роботи Юргена Хабермаса — одного з найвидатніших сучасних філософів і соціологів. У своїх роботах Хабермас намагається вирішити проблему домінування і накреслити шлях до здійснення проекту емансипації. Критичний аналіз робіт Хабермаса виявляє причину, чому він та його попередники не могли кардинально вплинути на проблему. Висунуто аргумент, згідно з яким у концепції Габермаса, як і концепціях його попередників, є виняток, що є основою і головною причиною домінування. Вирішення проблеми винятку і домінування вимагає подолання парадигми Просвітництва. Висувається теоретичний підхід, який дає можливість вирішити цю проблему. Головним у новій парадигмі є те, що на відміну від парадигми Просвітництва, вона не виключає процес творення, а приймає його як головний принцип. Такий підхід дає можливість цілком уникнути виключення, яке є основою домінування. Розглянуто головні принципи нової суспільно-політичної практики, яка є

втіленням цієї парадигми. Визначено необхідність у подальшій теоретичній і практичній роботі для вироблення інституційних форм, що втілюють цю нову практику.

Ключові слова: проект емансипації, процес творення, Юрген Хабермас, влада, домінування, виняток.

УМ, ВЛАСТЬ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЙ ПРОЕКТ

Аннотация. Рассматривается проект эмансипации (также известный как проект Просвещения или проект Модернизма). Цель проекта — освобождение общества от всех форм доминирования и эмансипация человечества. Он зародился в период Просвещения и имел колоссальное влияние на ход исторического развития как Европы, так и всего мира. Несмотря на то, что человечество уже несколько столетий пытается осуществить цель проекта эмансипации, до сих пор эта цель остается недостижимой. Почему? В поисках ответа на этот вопрос, проанализируем работы Юргена Хабермаса — одного из самых выдающихся современных философов и социологов. В своих работах Хабермас пытается разрешить проблему доминирования и начертать путь к осуществлению проекта эмансипации. Критический анализ работ Хабермаса выявляет причину, почему он и его предшественники не могли разрешить эту проблему. Выдвинут аргумент, согласно которому в концепции Хабермаса, как и концепциях его предшественников, присутствует исключение, которое является основой и главной причиной доминирования. Решение проблемы исключения и доминирования требует преодоления парадигмы Просвещения. Выдвигается теоретический подход, который дает возможность решить эту проблему. Главным в новой парадигме является то, что в отличие от парадигмы Просвещения, она не исключает процесс творения, а принимает его как главный образующий принцип. Такой подход дает возможность полностью избежать исключения, которое служит основой доминирования. Рассмотрены некоторые главные принципы новой общественно-политической практики, которая является воплощением данной парадигмы. Указывается на необходимости дальнейшей теоретической и практической работы для выработки институциональных форм, воплощающих эту новую практику.

Ключевые слова: проект эмансипации, процесс творения, Юрген Хабермас, власть, доминирование, исключение.

REASON, POWER, AND THE PROJECT OF EMANCIPATION

Abstract. The focus of this article is the project of emancipation — alternately known as the Enlightenment project, or the project of modernity. The principal goal of this project is the elimination of domination and the emancipation of humanity. Having originated during the period of the Enlightenment, this project has powerfully shaped the course of European and world history. Yet despite centuries of progress, the project has still failed to achieve its goal. The article tries to answer one question: Why has the project of emancipation failed to achieve its

goal? In answering this question I focus on the work of Jurgen Habermas — arguably the most important contemporary advocate of the project of emancipation — and his proposed solution of this problem. My analysis shows that Habermas, as many of his predecessors, still fails to solve the problem of exclusion. The failure to solve this problem is the main reason why Habermas and the Enlightenment more generally fail to eliminate domination and achieve emancipation. The article argues that in order to solve the problem of exclusion, our civilization must transcend the paradigm of the Enlightenment. It proposes a new theoretical approach that transcends this paradigm. The distinct feature of this new approach is that it is articulated around the process of creation. According to the new approach, the process of creation should be the main focus of our social practice. It also discusses some general principles of the new social practice. Further research along the lines outlined in this article will be essential for creating and developing new institutional forms that would embody this new social practice.

Keywords: the project of emancipation, the process of creation, Jurgen Habermas, power, domination, and exclusion.

Постановка проблеми. З ранніх етапів цивілізації людства мрії про справедливий порядок були основою його історії. Багато чого змінилося протягом століть, але ці мрії непокоять нас сьогодні так само, якщо не більше, як це було тисячоліття тому; і як у минулому, вони обертаються навколо питання про владу. Що таке справедливий розподіл влади? Який політичний порядок може сприяти такому розподілу? Як ми можемо організувати наше життя, щоб досягти такого справедливого розподілу? Ці та подібні питання хвилюють нас дуже довго. Здійснювались неодноразові спроби досягти цієї мети через численні політичні перевороти та революції. Однак, незважаючи на великі страждання та загибель багатьох людей, ми, як і століття поспіль, ще не наблизились до цих цілей.

Деякі традиції спрямовані на вирішення цих монументальних завдань,

але більше уваги присвячено традиції Просвітництва. Ця традиція домінувала і продовжує домінувати над нашою цивілізацією протягом останніх двох з половиною століть. Віра в розум — нашу здатність до раціональної думки — є центром Просвітницької традиції. Ті, хто дотримуються цієї традиції, твердо переконані в тому, що сила нашого розуму нескінченна, що не існує ніяких проблем, яких ми не можемо вирішити, не існує меж, яких ми не можемо подолати. Люди, на їхню думку, можуть і повинні використовувати цю силу для організації суспільного життя у раціональному, справедливому та неупередженому вигляді, що забезпечить свободу, процвітання та щастя для всіх членів суспільства. Така мрія надихнула Велику французьку революцію, Американську революцію та багато інших революцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на головне за-

непокоєння проекту Просвітництва політикою та суспільством, питання влади, природно, було одним з основних. Мислителі Просвітництва стверджували, що використання розуму та раціональності для контролю та керівництва владою є важливою умовою емансипації людей, що сприяло досягненню і формуванню нинішнього політичного і соціального порядку. Проте, незважаючи на значні досягнення, проект Просвітництва не зміг досягти своєї мети, яка виявилася дуже ілюзорною. Розум і влада на сьогодні не є ближчими один до одної, ніж вони були в Епоху Розуму. Більш того, дехто навіть стверджує, що традиція Просвітництва переростає в деякі попередні форми суспільної організації. Наприклад, Мішель Маффолі стверджує, що постмодернізм, що був наступним характеризується відмовою від індивідуалізму та зворотним зв'язком з нео-трибалізмом та номадізмом [1].

Мета статті. Аналізуючи роботи Юргена Габермаса, одного з найважливіших сучасних прихильників Проекту з емансипації, стаття покаже причини, через які традиція Просвітництва не змогла вирішити проблему емансипації. Вона також окреслить новий підхід, який дає можливість вирішити проблему.

Виклад основного матеріалу. Габермас, як і багато інших [2], вважає, що домінування є головною перешкодою у реалізації проекту емансипації. Як і багато інших [3], він вважає виключення основним джерелом домінування. Як зауважує Кан, наприклад, одна постійна тема в творчості Габермаса полягає в тому,

що “держава має глибокі застарілі правила, які, переважно через законодавче, судове і адміністративне регулювання та реформи, змушують виключати інтереси, тобто політичну артикуляцію цілей та бажань всього населення у прихованих способах” [4]. Тому, визначальними умовами, які стримують виключення, є головне занепокоєння Габермаса.

У своєму вирішенні проблеми емансипації, Габермас покладає свої надії на те, що він називає “комунікативною дією” — концепцію, яку він запозичує від Ханни Арендт, але значно переосмислює, — і комунікативний привід, який втілює логіку такої дії. На думку Габермаса, комунікативна дія та раціональність пронизують міжсуб’єктивні відносини, які популяризують домінування, яке Габермас називає життям світу, або суспільною сферою взаємодій серед рівних [5].

Також він вважає, що дискурсивна думка та волевиявлення, які відбуваються у світі, мають обмежувати сферу стратегічних предметно-орієнтованих дій і служити джерелом її легітимності [6]. Габермас прагне ізолювати сферу комунікативної дії від будь-яких спроб стратегічного підходу її колонізації. Дві сфери мають бути цілком розділені “з позитивним правом, що функціонує як посередник і перекладач між цими двома [6, с.10]. Таким чином, створюючи умови для безперешкодного та необмеженого впровадження комунікативного розуму, забезпечуючи контроль комунікативного розуму та влади над іншими формами влади та раціональностей, Габермас прагне виконати обіцянку проекту Просвітництва

цтва — створення суспільно-політичного ладу, в якому людський розум буде займати найголовніше місце.

На перший погляд може здатися, що теоретична перспектива Габермаса з його сильним упередженням до радикальної демократії та акцентом на комунікативному розумі дає змогу вирішити проблему виключення та домінування. Проте, при глибшому аналізі його теорія виявляє парадокс зтяжної тонкої та постійної присутності виключення. Як виявляється, Габермас базується на своєму рішенні щодо виключення на виключення. Він прагне, наприклад, виключити зі сфери комунікативної дії стратегічні предметно-орієнтовані дії та причини. Цей факт не прослизнув повз уваги кількох критиків [7]. Наприклад, Емі Аллен вважає, що спроба Габермаса “спробувати ізолювати комунікативні дії та владу від шкідливого впливу стратегічної влади” є “нерозумною і недосяжною *навіть на концептуальному рівні* [6, с. 4]”.

Наполягання Габермаса на ізоляції сфери комунікативної дії від стратегічного розуму, вказує на те, що він розглядає стратегічний розум як діаметральну протилежність, дійсну загрозу комунікативній раціональності. Питанням є: чому він бачить зв'язок між стратегічним та комунікативним розумом саме так? Або, точніше, за яких умов можна побачити ці відносини як антагоністичні?

Не дивно визнати в дихотомії, що Габермас оперує між комунікативним розумом, його орієнтацією на об'єкт і стратегічним розумом, що є предметно-орієнтованим та ана-

логічним з традиційним дуалізмом суб'єкт–об'єкт [8].

Зовнішній вигляд предмета як цілком відокремлений від об'єкта і діаметально протилежний йому можна лише уявити за наявності розриву між двома цими поняттями. Дійсно, цей розрив присутній у теоретичній перспективі Габермаса. Вона є основоположною, або його конститутивною теорією. Це не є логічним висновком, що впливає з якоїсь іншої пропозиції, а також не є продуктом емпіричного спостереження. Це те, що Кант визначив як синтетичне апіорне судження або самоочевидну істину. Це аксіоматичний принцип організації, який Габермас використовує для організації своїх знань про реальність. Габермас не виправдовує позицію цього розриву. Навпаки, він використовує цю аксіому, щоб виправдати всі інші пропозиції в його теорії. Габермас сприймає цю аксіому некритично і без належного розгляду.

Прийняття Габермасом цієї аксіоми навряд чи є унікальним явищем. Традиційний дуалістичний підхід до співвідношення між предметом та об'єктом, був і залишається поширеним у нашій цивілізації. Але складні питання постають дуже часто. Одне важливе питання постає від Жана Піаже. На відміну від Габермаса, який засновує свої висновки на теоретичних міркуваннях, Піаже виводить свої спостереження з основоположних емпіричних досліджень у розвитку дитини, які він проводив протягом багатьох років [9]. Ці дослідження показують, що предмет та об'єкт не відокремлені один від одного; насправді вони тісно пов'яза-

ні: обидва з'являються в результаті процесу створення. Цей процес створення є основною темою досліджень Піаже. Він наполегливо стверджував, що, дитина не тільки створює реальність, вона також створює свій власний розум. Як змінюється одне, так само змінюється інше. Іншими словами, вони взаємопов'язані. Вони є двома полюсами одного континууму, утвореного процесом створення. І, як такі, вони доповнюють, а не суперечать одне одному [10, с. 20–22].

Філософські та соціологічні погляди Габермаса сильно вплинули на теоретичну спадщину Жана Піаже. Наприклад, у своєму есе “До реконструкції історичного матеріалізму” Габермас визнає свою прихильність до міркувань батька генетичної гносеології, коли пише: “Тільки генетичний структуралізм, розроблений Піаже, який досліджує логіку розвитку за процесом формування структур, прокладає міст до історичного матеріалізму” [11].

Проте, використовуючи спадщину Піаже, Габермас значно відхилився від оригіналу. Відповідно до теорії комунікативної дії, спілкування є основою суспільного життя. Це, на думку Габермаса, зумовило створення ідеалів правди, об'єктивності та раціональності. Ці ідеали передбачаються в формальних логічних операціях, які, на думку Піаже, характерні для більш пізніх етапів розвитку дитини [12]. У своїх дискусіях про розвиток формальних логічних дій, Піаже підкреслив, що вони розвиваються з конкретних дій, які беруть свій початок у фізіології та біології організму, тобто у сфері несвідомих

функцій організму. Інакше кажучи, перетворюючи думки Піаже, Габермас виключив зі своїх спостережень весь процес створення, підкреслений Піаже. Не приймаючи до уваги процес створення, предмет і об'єкт виникають як непримиренні і діаметрально протилежні один одному явища.

Нерозв'язаний дуалізм у теоретичній перспективі Габермаса — це неминучий результат його нездатності охопити процес створення, описаний Піаже. Погляд на взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом як на антагоністичний, встановлює предметно-орієнтовану дію або асиміляцію (використання термінології Піаже) у суперечності з діяльністю, орієнтованою на об'єкт, або адаптацію (у словнику Піаже). Таким чином, теоретична перспектива Габермаса встановила суперечності між інструментальним/стратегічним розумом та комунікативною раціональністю.

Виняткове значення, яке Габермас приписує раціональному консенсусу, ставить наголос на спільності за рахунок різниць. Незважаючи на те, що він визнає проблеми раси, класу, гендеру та меншин для формування більш рівних і автономних відносин, Габермас, як і раніше, знижує, або не повною мірою зменшує, їхню роль у сфері комунікативних дій. Наприклад, багато феміністок критикували Габермаса за те, що він приділяв занадто мало уваги гендерним відмінностям [13]. Жан Кохен, дослідник, який, безсумнівно, розділяв погляди Габермаса, дорікав його за “своєрідну сліпоту до гендерних питань” [14]. Багато науковців висловлюють скептицизм щодо “впевненості

в абстрактній причині” Габермаса як єдиного підходу для вирішення соціальних та політичних питань, особливо актуальних для статі, раси та етнічної належності [15, с. 12]. Проте, існує дуже мало матеріалу, який Габермас пропонує для того, щоб розвіяти цей скептицизм [15, с. 12]. Він майже не замислюється над фактом цих виключень з його аналізу, але наполягає на тому, що їх можна обговорювати лише “у світлі заявлених стандартів [комунікативного розуму]”, тим самим зменшуючи їх саме на абстрактну раціональність, яку критикують прибічники цих питань і сумнівів. На думку Габермаса, гніт етнічних, культурних, гендерних та інших груп можна оцінити лише “в світлі цього стандарту [16, с. 466–67]”.

Також, згідно з Габермасом, прийняття комунікативного підходу має слугувати меті досягнення консенсусу на основі “критично виправданих претензій”. Досягнення консенсусу потребує посилення зосередженості на спільних рисах і виключення розбіжностей. Спільність інтересів, настільки корисна, наскільки вона може підтримувати соціальну стабільність, створювати рівновагу. Відмінності, навпаки, дуже продуктивні і відіграють важливу роль у збагаченні нашого життя та виробленні нових рівнів організації реальності. Придушення та виключення відмінностей, знову ж таки добровільно чи ні, безумовно, обмежує можливості та темпи еволюції.

Виключення проблем гендеру, расової, етнічної приналежності та проблем меншин, свідчить про більш загальну тенденцію до виключен-

ня соціальної влади — сили грошей, зв'язків та привілеїв — з переліку потенційних загроз в ідеалістичному погляді Габермаса на комунікативну сферу. Емі Аллен надала докладний аналіз цієї тенденції у своєму есе “Незабезпечена сила кращого аргументу: Розум і влада в політичній теорії Габермаса “[6]. Вона робить висновок, що враховуючи “поширеність, глибину та систематичність асиметричних соціальних відносин влади, наприклад, за ознаками класу, статі, раси та сексуальності, і враховуючи способи, якими такі владні відносини є складовими ідентичності своїх цілей”, “Очікування Габермаса про відокремлення комунікативної сфери від асиметрії стратегічної соціальної влади є нереальним, якщо не сказати більше [6, с. 18].

Не можна не виключити з цього досить довгого списку виключень, які вводить Габермас, виняток, який може бути особливо суперечливим. Ця особлива форма виключення пов'язана з суворими умовами, які Габермас накладає на його комунікативних агентів. За словами Габермаса, ті, хто діє в комунікативній сфері, повинні мати особливе ставлення і ряд компетенцій, необхідних для раціонального розуміння та досягнення консенсусу. Насамперед вони мають прийняти комунікативне ставлення, тобто вони повинні відмовитися від своєї орієнтації на предмет:

Комунікативна раціональність несе з собою коннотацію, яка ґрунтується, нарешті, на центральному досвіді необмеженої, уніфікованої, консенсусної сили аргументативної мови, в якій різні учасники *подолали*

свої лише суб'єктивні погляди і, завдяки взаємності раціонального мотивованого переконання, сприймали себе як єдність об'єктивного світу і інтерсуб'єктивність їхнього життєвого світу [17, с. 10].

Комунікативні агенти, за словами Габермаса, несуть відповідальність за “раціональне поведження”.

“Тільки ті особи”, — пише він, — “вважаються відповідальними, хто, як члени комунікативного співтовариства, може орієнтувати свої дії на міжсуб'єктивну визнану дійсність претензій [17, с. 14]”.

Габермас визнає суворість вимог, які він формулює. “Моя позиція, — пише він, — полягає в тому, що ті, хто усвідомлює себе як людину, яка бере участь в обговоренні взаємних сподівань, на основі попередніх теоретичних знань про їх комунікативну компетентність, робить свій певний внесок у формування насправді досить вимогливих передумов до дійсної розмови [18, с. 255]”. Але так може бути тільки у випадку, якщо ці умови та вимоги будуть виконані таким чином, що життєвий світ людини знову отримує особливу прозорість, оскільки це дасть змогу лише дорослим акторам виділити успішні і орієнтовані на розуміння дії так само чітко, як між емпірично мотивованим ставленням та раціонально мотивованою позицією, що включає поняття так або ні [19, с. 145]”.

Необхідність прийняття особливого ставлення, набуття певних компетенцій та “подолання” суб'єктивності, безумовно, видається обмеженням, що накладаються на людину. Це обмеження на вільне вираження створює проблему щодо

свободи людини, до якої Габермас залишається сильним прихильником. Габермас вирішує цю проблему, підкреслюючи добровільний характер цієї відмови від суб'єктивності. На думку Габермаса, людина має підкорити свою вільну дію тому, що Габермасом визначене як “непримусова сила кращого аргументу”.

Ідея добровільної відмови від власної суб'єктивності є вразливою за двома підрахунками: теоретичному та емпіричному. “Я” — це продукт нашого творіння. Процес, який ми використовуємо у побудові реальності навколо нас, також впливає на нас. Тому будь-які зміни, які відбуваються в наших психічних діях, також обов'язково призводять до змін у способі, яким ми бачимо чи наближаємося до реальності. Отже, будь-яка спроба придушити або обмежити нашу власну самосвідомість, добровільно чи ні, має стримувати наше розуміння дійсності. Чи можемо ми накласти таке обмеження на себе? Чи можемо відмовитися від того, що ми вже побудували? Чи можемо ми забути те, про що вже дізналися?

Очевидною відповіддю на ці питання є “ні, це — неможливо”. Отже, добровільне або недобровільне прийняття обмеження на власний погляд не здатне обмежувати що завгодно. “Я” навряд чи постраждає, навіть якщо ми вирішимо прийняти це ставлення. Воно буде просто виключене, буде утримуватись в дужках і приховане під землею (використовуючи потужну метафору Достоєвського). Таке добровільне утримання, просто позбавить “я” від нашого свідомого контролю, що зро-

бити його неконтрольованим. “Я”, швидше за все, відроджується щоб помститися разом з усією надмірністю усвідомлення власної правоти, намагаючись спростувати себе.

Психологічні якості та дискурсивні компетенції, яких вимагає Габермас для його комунікативних агентів є дуже складними. Багато практикуючих, які стали свідками справжніх дискусійних форумів, повинні визнати, що Габермаський комунікативний агент є далеким від справжніх учасників таких подій. Численні емпіричні дослідження в галузі психології, політики, демократичної теорії та практики та інших когнітивних напрямів приводять до одного неминучого висновку:

“... переконливі докази того, що підтримка узгоджених вірувань та уподобань [на які вказує теорія Габермаса] вимагає занадто багато завдань для обмеженого розуму”. Обмежена свідомість — це саме те, чим володіють люди. Цілком природно, що Габермас занадто покладається на агентів, дії яких можуть бути теоретично пояснені, але які залишаються практично недоступними у психологічному плані [20, с. 316, 328, 774].

Ці та аналогічні висновки дозволяють припустити, що багато реальних людей не підходять до образу комунікативного агента, який побудував Габермас. Тому існує цілком реальна можливість того, що велика кількість людей буде виключена з комунікативної сфери.

Як визнав сам Габермас, виключення є джерелом панування. Наведена вище дискусія показує, що теорія Габермаса передбачає не одне, а кілька виключень: виключен-

ня процесу створення з межі зору, виключення ірраціонального та суб'єктивного з комунікативної сфери, виключення інструментального розуму та стратегічної влади з життєвого світу людини, виключення розбіжностей та соціальної влади і, нарешті, виключення багато реальних людей, які не можуть претендувати на те, щоб бути Габермаськими комунікативними агентами. Виключення, як стверджує дехто, не вирішують проблем; вони просто змушують їх ховатись під землею, звідки вони виявляють себе в деякій викривленій і збоченій формі. Виключення Габермаса не є винятком, і, як і будь-яке інше виключення, вони мають відкрити дорогу для домінування. Будучи таким благородним, як і наміри Габермаса, що полягають у завершенні проекту модернізму, попередній аналіз показує, що шлях, який показує Габермас, навряд чи відповідатиме цим очікуванням саме на умовах, які сам Габермас приймає як необхідні.

Попередній аналіз показує, що існує кілька форм виключення, які торкаються теоретичної перспективи Габермаса. Як і всі виключення, вони також відкривають шлях до домінування. Як можна бачити, Габермас не вирішує проблеми виключення та домінування, і без такого вирішення, реалізація проекту Просвітництва, залишається дуже суперечливим питанням. Але чи існує спосіб вирішення цієї проблеми? Чи є спосіб уникнути виключення? Чи можемо ми створити суспільство, де не буде виключення та домінування?

Як показує також попередня дискусія, стійкість виключень в те-

орії Габермаса виявляється в одній фундаментальній причині: Нездатність Габермаса інтегрувати процес творіння в межах власного бачення. Якщо це так, то шлях до вирішення проблеми виключення та домінування полягає в інтеграції процесу створення в нашу систему бачення. Який вплив матиме така інтеграція на наш погляд на реальність, вибір, який буде доступний нам, і дії, які ми можемо зробити? Які соціальні та політичні форми з'являться в результаті нашого нового сприйняття? Неможливо надати детальні відповіді на всі ці питання в одній, навіть дуже великій за обсягом праці. Жодна особа чи навіть група людей не здатна виконати це завдання. Це вимагатиме творчих зусиль багатьох людей у теорії та на практиці. Найкраще, що може зробити ця робота, так це провести деякі основні спостереження щодо основних напрямів такого рішення.

Перше дослідження, яке слід зробити, полягає в тому, що, на відміну від комунікативної моделі Габермаса, процес створення не діє на основі консенсусу, тобто, підкреслюючи спільність і виключаючи відмінності. Навпаки, відмінності відіграють дуже важливу продуктивну роль у цьому процесі. У процесі створення, розбіжності не забороняються та не усуваються. Створення нових та більш потужних рівнів та форм організації вимагає інтеграції відмінностей, а не їх виключення. Ранній розвиток дитини дає гарний приклад [9].

Діти народжуються з кількома рефлексивними функціями — візуальними, звуковими, тактильними, смаковими та нюховими — які похо-

дять з фізіології організму. Ці функції не мають нічого спільного (тільки те, що вони належать одній дитині); вони, можна сказати, абсолютно несумісні одна з одною. Вже через кілька місяців після народження дитині вдається створити рівень нейронної організації, який координує та об'єднує всі ці спочатку несумірні функції та створює рівень організації, яка є набагато потужнішою, ніж будь-яка з цих функцій або їх загальна сума. Цей новий рівень організації пропонує набагато потужніші інструменти, які дитина може використовувати у своїх стосунках з реальністю. Процес створення відіграє ключову роль у виконанні цього грандіозного завдання.

Візьмемо, наприклад, дві функції: аудіо та візуальну. Ці дві функції спочатку цілком незалежні одна від одної. Щоб зберегти себе, ці функції мають залишатися активними: чим більше вони активні, тим краще вони зберігаються.

Спочатку ці функції мають свої специфічні активатори: фотони світла та звукові хвилі. У процесі розвитку дитини, він або вона координує ці дві функції і врешті-решт з'єднує їх, тобто дитина починає "бачити", коли він/вона чує, і "чує", коли він/вона бачить. Тобто, коли дитина чує голос матері, звук активізує не тільки нейрони, пов'язані із слухом, але також нейрони, пов'язані із зором. Дитина починає оглядатись та шукати знайоме зображення. Коли дві функції об'єднуються, вони активуються вдвічі частіше, ніж до їх об'єднання. Як результат, кожна функція вдвічі активніша, ніж раніше, і, отже, набагато краще зберігається. Режим,

який краще їх зберігає, вибирається як оптимальний.

Цей прогрес у поведінці дитини не є продуктом інтеграції на основі спільних рис — насправді, ці дві функції не мають нічого спільного; це результат інтеграції їх відмінностей. У “пошуках консенсусу” Габермаса не існує нічого схожого з цією інтеграцією. Процес, що створює цей новий і більш потужний рівень організації — рівень символічного мислення — інтегрує відмінності між аудіо- та візуальною функцією і, таким чином, зберігає їх. Як показує цей приклад, процес створення будується за рахунок формування нових і більш потужних рівнів та форм організації, що містять менш потужні рівні та форми (у цьому випадку аудіо- та візуальна функція) як окремі випадки. Це зберігає відмінності, а не відкидає їх.

Іншими [21] стверджувалося, що процес створення також є системою. Це система, яка включає в себе інші системи; її рівень організації включає всі інші рівні і форми організації реальності — минулого, сьогодення та майбутнього. Ці нові та більш потужні рівні організації створюють нові можливості та забезпечують більш потужні інструменти для реалізації цих можливостей. Іншими словами, процес створення створює силу, і ця сила дає нам можливість. Таким чином, процес створення є джерелом сили.

Якщо включення є джерелом нашої сили, то, виключаючи відмінності та створюючи умови для домінування, ми зменшуємо нашу силу. Сила та домінування не мають нічого спільного. Вони насправді протистоять один одному.

Виключення людей та ідей гальмує процес створення і зменшує силу, яку можна було б виробити іншим шляхом, шляхом інтеграції відмінностей, у нові та більш потужні рівні та форми організації реальності. Енергія, породжена процесом створення, пропонує нові можливості та нові варіанти вибору, що збільшують нашу свободу. Саме з цієї причини, як стверджують деякі, ця енергія цілісно пов'язана з свободою, тоді як виключення та домінування — ні [22; 23].

Оскільки виключення та домінування не дають сили, вони не можуть конкурувати з включенням, що породжує силу. Посилюючи процес створення та генерування більшої сили за рахунок включення, ми можемо усунути виключення та домінування — ці дві головні перешкоди для реалізації проекту Просвітництва.

Зазначене підказує, що першим кроком до реалізації проекту емансипації має стати визнання вирішальної різниці між домінуванням та силою як двома абсолютно різними видами. Ми повинні охопити процес створення, як процес, який наділяє нас силою і включає її в нашу реальність. Цей процес має стати основним напрямом нашої соціальної практики.

Оскільки в цій роботі також нагадується те, що коли ми виключаємо процес створення в наше бачення, ми цілком зосереджуємось на конкретному продукті чи продуктах цього процесу, уникаючи усіх інших. Таке виключення відкриває шлях до домінування. І домінування робить процес еволюції та генерацію нових

і більш потужних рівнів організації реальності більш складним, менш ефективним і часто марнотратним процесом. Акцент на процесі створення працює проти занепокоєння конкретними продуктами. Орієнтуючись на процес, ми будемо менш імовірно абсолютизувати ці продукти за рахунок процесу. Ми намагатимемося передусім зберегти цей процес. Процес створення, його безперешкодна і безперервна еволюція має стати нашим головним занепокоєнням, найважливішим продуктом, за яким ми будемо оцінювати нашу продуктивність. Ми маємо висвободити процес, який збільшує нашу силу і реалізує наш потенціал.

Оскільки процес творіння працює над включенням і розширенням можливостей, чим більша кількість людей наділена повноваженнями у процесі створення, тим могутнішими є ми всі. Чим ширше наш підхід до розширення можливостей і включення, тим ближче ми до реалізації проекту Просвітництва. Цей висновок відповідає різноманітним перспективам, які останнім часом стають все більш помітними та сильними у зв'язку зі сприйманим дефіцитом демократії у світі. Ці перспективи (наприклад, дорадча, пряма та демократична участь) критикують ліберальну демократичну теорію та елітарну практику сучасної представницької демократії. Вони також виступають за розширення повноважень усіх членів суспільства та їх включення в процес прийняття демократичних рішень [24].

Вимоги щодо більшого розширення можливостей і включення є проблемними питаннями. Вони ви-

сувають ряд важливих теоретичних та практичних питань, що стосуються зв'язку між широкою участю в процесі прийняття рішень та ієрархіями; іншими словами, між ієрархічною та неієрархічною взаємодією, між лідерами та тими, кого вони намагаються очолити. Ці питання докладно розглянуті в інших роботах [25], і не потребують розгляду у цій роботі. Однак існує одне питання, яке слід розглянути для цілей цієї статті: Чи є постійне існування ієрархії перешкодою для реалізації проекту Просвітництва та ліквідації виключення та домінування?

Є досить багато теоретичних поглядів на питання про постійне існування ієрархій. Поки ці перспективи служать цінними джерелами ідей, більшість, якщо не всі, мають одну спільну проблему: вони не враховують процес створення в своєму баченні, і в результаті, вони бачать ієрархію та мережі, як онтологічно окремі та протилежні одне одному явища [25].

Обговорюючи проблему ієрархій та лідерства, варто пам'ятати, що ієрархії та лідери — це не випадкові та довільні явища; вони не є однією трагічною аберацією в еволюції людини, як стверджують багато противників ієрархій. Вони є продуктом цієї еволюції. Неієрархічна взаємодія вимагає регулювання. Регулювання являє собою рівень організації, більш потужної, ніж та організація, яку він регулює, або їх загальна сума. І більш потужний рівень організації означає ієрархію.

Основна функція регулювання є рефлексивною. Іншими словами, вона не є локальною і здатна відо-

кремитись і відображати всю систему і всі взаємодії між її підсистемами. Через їх розташування в обмеженому просторі між системою та його середовищем, ієрархії та лідери, які виконують цю функцію, можуть критично відображати (тобто спостерігаючи одночасно систему, а також себе як частину системи) всі рівні взаємодії між агентами та підсистемами системи. Останнє, в силу свого місця, можуть відображати лише місцеву взаємодію. З цієї причини, лідери в змозі сприймати нові та більш потужні рівні організації, створені всіма взаємодіями всередині системи, а також визнавати, сприяти та збільшувати консолідації цих нових рівнів організації. Їхня роль у цій здатності не має нічого спільного з командуванням і контролем, тобто передає рішення зверху до тих, що наведені нижче, та здійснює нагляд за їх виконанням. Лідери повинні оцінити величезну креативну потужність локальних взаємодій і бути налаштовані на їх варіації. Оскільки вони покладаються або керуються тим, що вони роблять за рахунок таких взаємодій, вони мають сприяти, регулювати та покращувати їх, а не заважати та блокувати, намагаючись домінувати над ними. Це чутлива, делікатна та високопрофесійна роль, яка передбачає як співпрацю, так і двосторонню адаптацію. Ця роль також має величезний креативний компонент. Оскільки системи постійно розвиваються, вони вимагають інтеграції своїх локальних та глобальних операцій. Ця інтеграція є функцією лідерства. Для того, щоб інтегрувати місцевий та глобальний рівні, лідери повинні працювати на

глобальному (регуляторному) рівні з точки зору місцевих взаємодій. Це завдання вимагає створення рівня організації, яка має достатню потужність для включення як локальних, так і глобальних операцій системи як окремих випадків. Це дуже творча роль, яка забезпечує подальшу еволюцію системи.

Відносини між лідерами та тими, кого вони ведуть, не можуть базуватися на домінуванні. Вони вимагають співпраці та тісної взаємодії в спільній творчій роботі, яка підтримує еволюцію системи. Таке співробітництво може бути ефективним лише у випадку існування балансу між ієрархічною та неієрархічною взаємодією, між ієрархіями та мережами [25]. Лідери не повинні бути авторитетними арбітрами, чие слово є вирішальним і остаточним. Поняття лідера як авторитетного арбітра, без якого буде хаос та нестабільність, пов'язано з істотним недоліком в сучасному погляді на реальність, що виключає процес створення з його системи сприйняття світу. З цієї точки зору, немає чітких і раціональних критеріїв, які можуть допомогти зробити обґрунтований та об'єктивний вибір варіанта, який пропонує найбільшу ефективність. Як зазначено в інших роботах, цей підхід багато в чому спирається на суб'єктивний вибір тих, хто знаходиться на вершині ієрархії [25]. Причина, через яку ми схильні передавати процес прийняття рішення лідерам, полягає саме в тому, що у нас немає об'єктивних та раціональних критеріїв валідації. За відсутності таких критеріїв, всі рішення є суб'єктивними та рівними. Визнання всіх рішень як рівноправ-

них, ймовірно, призведе до хаосу та нестабільності, і ніхто не хоче боротися за розлад. Як результат, загальним поточним дефолтом є відкладання рішення тих, хто знаходиться на найвищому рівні ієрархії, тому що навіть погане рішення, яке зберігає порядок, вважається кращим ніж те, що призводить до хаосу та нестабільності. Скільки разів люди платили ціну за обмеження своїх лідерів?

Еволюція людських систем життєво залежить від механізмів і процедур прийняття рішень на основі раціональних та об'єктивних критеріїв. Перспектива, яка включає процес створення, пропонує такі критерії. Ця перспектива пропонує підхід до перевірки знань та прийняття рішень, що не є винятковим і водночас нерелятивістським.

Існує велика кількість літератури, у якій обговорюються інклюзивні способи наближення до перевірки знань та рішень. Незважаючи на численні відмінності та навіть розбіжності, спроби розібратись у цьому питанні, наводять загальні контури для такого підходу [26]. Як було зазначено раніше, комбінаторна сила — це те, що відрізняє один рівень організації дійсності від іншої. Тому ми можемо використовувати комбінаторну силу — або, іншими словами, всеохоплюваність — як один із важливих критеріїв для валідації знань та рішень. Чим ширше рішення, підхід чи теорія, тим більшою є його комбінаторна спроможність і, отже, тим більшою є її дійсність.

Законні розбіжності не мають викликати боротьбу за владу, коли одна перспектива прагне де-легітимізувати та ліквідувати іншу. Скори-

ше, вони повинні мотивувати пошук іншої, більш загальної (навіть ортогональної) перспективи, яка б побудувала рівень організації, котрий зміг би усунути ці дисонанси; конкуруючі позиції стануть конкретними випадками у такому комплексному підході.

Такий підхід суттєво контрастує з домінуючою практикою виробництва знань та прийняттям рішень, яка, зазвичай, є винятком. Ієрархії намагаються контролювати виробництво знань та прийняття рішень та альтернативи мовчанню. Контроль над фінансуванням, експозицією, видавництвом, зустрічами та просто грубою силою надає широкі можливості для введення в дію ортодоксії. Найчастіше виробництво знань перетворюється на застосування влади.

Ми більше не можемо задовольнитись системою валідації, яка залежить від підпорядкування та доступу до влади. Ефективна, демократична та відкрита система виробництва знань та прийняття рішень має базуватися на кращому розумінні того, що являє собою знання та як воно виробляється. Така система вимагає інституціоналізації більш відкритої, всеохоплюваної, демократичної, і, в кінцевому рахунку, більш раціональної практики при перевірці знань та розподілі ресурсів. Як вже було сказано раніше, чим ширше є система знань, тим ширшим є його комбінаторний потенціал, і тим більш потужним він є. Всеохоплюваність та влада (у сенсі Геделеана), не підпорядкування домінуючим тенденціям, повинні бути найважливішими критеріями оцінки знань та рішень.

Критичне усвідомлення та самоаналіз є ще одним важливим критерієм. Ми часто звертаємось до серйозного судження, і часто забуваємо, що критичне судження стосується насамперед нашої здатності критично розглянути власні переконання, організовуючи принципи та самоочевидні істини. Ми маємо здійснювати свідомий та навмисний контроль над власними “істинами” та несвідомими упередженнями, а не дозволяти старим та неспроможним ідеям домінувати у процесі виробництва знань. Критична обізнаність має важливе значення для ефективності виробництва знань.

Рішення, які ми приймаємо — чи вони стосуються управління нашими підприємствами, організаціями чи урядами — завжди слід керуватися одним і єдиним принципом: вони мають зосереджуватися на подальшій еволюції процесу створення нових і більш потужних рівнях та формах організації реальності. Наші рішення не можуть ґрунтуватися на владі, отриманій від авторитету ієрархії. Такий підхід навряд чи є раціональним. Є лише одне джерело влади для нас людей, і це нові та більш потужні способи, за допомогою яких ми організуємо реальність, включаючи наш власний розум. Організація людських систем, включаючи нашу цивілізацію, структурування нашого громадського простору має відображати це розуміння.

Вищезгадане описує лише деякі аспекти реалізації проекту Просвітництва. Ми можемо зрозуміти цей проект лише виходячи за межі Просвітництва. Ця робота лише торкнеться

цього багатого предмета, повного внутрішніх складнощів. Ми все ще перебуваємо на самому початку шляху, який веде до реалізації цього грандіозного завдання. Пересуваючись цим шляхом, ми зіткнемося з багатьма новими проблемами, визначимо нові питання та зможемо знайти нові рішення. Як стверджується у цій роботі, проект Просвітництва, по визначенню, сам факт того, що він повинен ґрунтуватися на об’єднанні, не може бути роботою однієї особи або навіть групи осіб. Він має охоплювати весь людський рід.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У цій роботі стверджується, що наша цивілізація може реалізувати проект емансипації та ліквідувати домінування. Як було показано у цій роботі, влада і розум тісно пов’язані між собою; і обидва пов’язані зі свободою. Насправді всі три мають однакове джерело: вони всі беруть початок у процесі створення нових рівнів і форм організації реальності. Ми успадкували цей процес від еволюції, яка передувала виникненню людського роду. Реалізація поточних та майбутніх можливостей, які цей процес має запропонувати, досі очікує свого виконання. Найбільш потужний інструмент, який ми маємо — наша свідомість, ще не зрозуміла всієї важливості цього процесу. Це є нашим завданням та завданням майбутніх поколінь, — цілком прийняти цей процес і використовувати свої величезні можливості для нашої користі і на користь світу, в якому ми живемо.

Подібно до будь-якої іншої системи, наша цивілізація може лише підтримувати себе, продовжуючи

розвиватися, створюючи нові рівні та форми організації. Система, яка не розвивається, — розпадається. Як вже говорилося в інших роботах [25], реальність не приймає статус-кво. У процесі безперервного створення ми повинні виробляти нові та більш потужніші засоби для відновлення реальності в вічних циклах оновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Maffesoli M., Felski R., Megill A. and Gaddis Rose M.* "The Return of the Tragic in Postmodern Societies." *New Literary History* vol. 35, № 1 (April 13, 2004): 133–49.
2. *Burawoy M.* "The Roots of Domination: Beyond Bourdieu and Gramsci." *Sociology*, vol. 46, № 2 (April 1, 2012), p. 187–206.
3. *Foucault M.* *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason* (New York: Vintage Books, 1988).
4. *Kahn R.* "The Problem of Power in Habermas." *Human Studies* 11, № 4 (November 1988): 361–87.
5. *Kellner D.* "Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention." *Perspectives on Habermas, 2000* http://knowledgepublic.pbworks.com/f/Habermas_Public_Sphere_Democracy.pdf (accessed May 9, 2015).
6. *Allen A.* "The Unforced Force of the Better Argument: Reason and Power in Habermas' Political Theory." *Constellations*, vol. 19, № 3 (September 1, 2012), p. 353–68.
7. *Plot M.* "Communicative Action's Democratic Deficit: A Critique of Habermas's Contribution to Democratic Theory." *International Journal of Communication*, vol. 3 (2009), p. 825–852.
8. *Bogdan C.* "Intersubjectivity and Techno-Science: Jürgen Habermas," *Journal for Communication and Culture*, vol. 3, № 1 (n. d.), p. 29–47.
9. *Piaget J.* *The Origin of Intelligence in Children* (International Universities Press: Madison, 1998).
10. *Shkliarevsky G.* "Of Cats and Quanta: Paradoxes of Knowing and Knowability of Reality," p. 20–22 http://search.arxiv.org:8081/paper.jsp?r=1012.0289&qid=1372596301818mix_nCnN_-392512110&q=Gennady+Shkliarevsky (accessed December 1, 2010).
11. *Shkliarevsky G.* "The Paradox of Observing, Autopoiesis, and the Future of Social Sciences." *Systems Research and Behavioral Science* 24, № 3 (2007): 323–32.
12. *Piaget J.* *The Moral Judgment of the Child*. New York: The Free Press, 1965.
13. *Pajnik M.* "Feminist Reflections on Habermas's Communicative Action: The Need for an Inclusive Political Theory." *European Journal of Social Theory*, vol. 9, № 3 (August 1, 2006), p. 385–404.
14. *Cohen J.* "Critical Social Theory and Feminist Critiques: The Debate with Jürgen Habermas," in Johanna Meehan, ed., *Feminists Read Habermas: Gendering the Subject of Discourse*. New York: Routledge, 1995.
15. *Flyvbjerg B.* "Ideal Theory, Real Rationality: Habermas Versus Foucault and Nietzsche." SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY: Social Science Research Network, April 1, 2000.
16. *Calhoun C. Ed.* *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press, 1992.
17. *Habermas J.* *The Theory of Communicative Action, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press, 1984.
18. *Honneth A. and Joas H. Eds.* *Communicative Action: Essays on Jürgen*

- Habermas's Theory of Communicative Action. Cambridge: Polity Press, 1991.
19. *Habermas J.* The Theory of Communicative Action: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason, vol. 2. Boston: Beacon Press, 1987.
 20. *Kahneman D. and Tversky A. Eds.* Choices, Values, and Frames. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
 21. *Shkliarevsky G.* "The Paradox of Observing, Autopoiesis, and the Future of Social Sciences." *Systems Research and Behavioral Science* 24, № 3 (2007): 323–32.
 22. *Morriss P.* "What Is Freedom If It Is Not Power?" *Theoria: A Journal of Social & Political Theory*, vol. 59, № 132 (September 11, 2012), p. 1–25.
 23. *Pansardi P.* "Power and Freedom: Opposite or Equivalent Concepts?" *Theoria: A Journal of Social & Political Theory*, vol. 59, № 132 (September 11, 2012), p. 26–44.
 24. *Marcus D.* "The Horizontalists." *Dissent*, Fall 2012.
 25. *Shkliarevsky G.* "Rethinking Democracy: A Systems Perspective on the Global Unrest." *Systems Research and Behavioral Science*, vol. 33, № 3 (May 11, 2016), p. 452–70.
 26. *Churchman C. W.* The Design of Inquiring Systems: Basic Concepts of Systems and Organization. Basic Books, Inc.: New York, 1971.

REFERENCES

1. *Maffesoli M., Felski R., Megill A. and Gaddis Rose M.* "The Return of the Tragic in Postmodern Societies." *New Literary History* vol. 35, № 1 (April 13, 2004): 133–49.
2. *Burawoy M.* "The Roots of Domination: Beyond Bourdieu and Gramsci." *Sociology*, vol. 46, № 2 (April 1, 2012), p. 187–206.
3. *Foucault M.* Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason (New York: Vintage Books, 1988).
4. *Kahn R.* "The Problem of Power in Habermas." *Human Studies* 11, № 4 (November 1988): 361–87.
5. *Kellner D.* "Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention." *Perspectives on Habermas*, 2000 http://knowledgepublic.pbworks.com/f/Habermas_Public_Sphere_Democracy.pdf (accessed May 9, 2015).
6. *Allen A.* "The Unforced Force of the Better Argument: Reason and Power in Habermas' Political Theory." *Constellations*, vol. 19, № 3 (September 1, 2012), p. 353–68.
7. *Plot M.* "Communicative Action's Democratic Deficit: A Critique of Habermas's Contribution to Democratic Theory." *International Journal of Communication*, vol. 3 (2009), p. 825–852.
8. *Bogdan C.* "Intersubjectivity and Techno-Science: Jürgen Habermas," *Journal for Communication and Culture*, vol. 3, № 1 (n.d.), p. 29–47.
9. *Piaget J.* The Origin of Intelligence in Children (International Universities Press: Madison, 1998).
10. *Shkliarevsky G.* "Of Cats and Quanta: Paradoxes of Knowing and Knowability of Reality," p. 20–22 http://search.arxiv.org:8081/paper.jsp?r=1012.0289&qid=1372596301818mix_nCnN_-392512110&qs=Gennady+Shkliarevsky (accessed December 1, 2010).
11. *Shkliarevsky G.* "The Paradox of Observing, Autopoiesis, and the Future of Social Sciences." *Systems Research and Behavioral Science* 24, № 3 (2007): 323–32.
12. *Piaget J.* The Moral Judgment of the Child. New York: The Free Press, 1965.
13. *Pajnik M.* "Feminist Reflections on Habermas's Communicative Action: The Need for an Inclusive Political Theory." *European Journal of Social*

- Theory, vol. 9, № 3 (August 1, 2006), p. 385–404.
14. *Cohen J.* “Critical Social Theory and Feminist Critiques: The Debate with Jürgen Habermas,” in Johanna Meehan, ed., *Feminists Read Habermas: Gendering the Subject of Discourse*. New York: Routledge, 1995.
 15. *Flyvbjerg B.* “Ideal Theory, Real Rationality: Habermas Versus Foucault and Nietzsche.” SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY: Social Science Research Network, April 1, 2000.
 16. *Calhoun C. Ed.* *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press, 1992.
 17. *Habermas J.* *The Theory of Communicative Action, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press, 1984.
 18. *Honneth A. and Joas H. Eds.* *Communicative Action: Essays on Jürgen Habermas’s Theory of Communicative Action*. Cambridge: Polity Press, 1991.
 19. *Habermas J.* *The Theory of Communicative Action: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason, vol. 2*. Boston: Beacon Press, 1987.
 20. *Kahneman D. and Tversky A. Eds.* *Choices, Values, and Frames*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
 21. *Shkliarevsky G.* “The Paradox of Observing, Autopoiesis, and the Future of Social Sciences.” *Systems Research and Behavioral Science* 24, № 3 (2007): 323–32.
 22. *Morriss P.* “What Is Freedom If It Is Not Power?” *Theoria: A Journal of Social & Political Theory*, vol. 59, № 132 (September 11, 2012), p. 1–25.
 23. *Pansardi P.* “Power and Freedom: Opposite or Equivalent Concepts?” *Theoria: A Journal of Social & Political Theory*, vol. 59, № 132 (September 11, 2012), p. 26–44.
 24. *Marcus D.* “The Horizontalists.” *Dissent*, Fall 2012.
 25. *Shkliarevsky G.* “Rethinking Democracy: A Systems Perspective on the Global Unrest.” *Systems Research and Behavioral Science*, vol. 33, № 3 (May 11, 2016), p. 452–70.
 26. *Churchman C. W.* *The Design of Inquiring Systems: Basic Concepts of Systems and Organization*. Basic Books, Inc.: New York, 1971.